

Łukasz Bednarski

Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego

Przegląd Wschodnioeuropejski 3, 29-40

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ŁUKASZ BEDNARSKI

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

STATUTY WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

Poniższe opracowanie stanowi zarys zagadnień związanych z pracami nad kodyfikacją prawa litewskiego doby odrodzenia. Scharakteryzowane zostały trzy kolejne Statuty oraz przyczyny ich powstania. Pokróćce omówiono widoczne w nich wpływy romanistyczne oraz oddziaływanie litewskiej myśli prawnej na kraje sąsiednie.

Na wstępie rozważań nad prawodawstwem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. należy odpowiedzieć na pytanie, czy można mówić o trzech odrębnych Statutach litewskich, czy też akty wydane w latach 1566 i 1588 były jedynie nowelizacjami tego samego dzieła z 1529 r. Jako jeden Statut określali go jeszcze w XIX w. I. Daniłowicz i F. Piekosiński, zaś w XX w. taki pogląd wyrażał W. Wielhorski¹. Wydają się oni nie zauważać, iż jeszcze w 1800 r. T. Czacki wyraźnie wyodrębnił trzy Statuty:

Stosunek tych trzech zbiorów praw, okaże historię powiększonych swobód, zmianę mniemań prawodawców obyczajów, życzeń i opinii narodu, a wskaże materiały do poznania błędów, i dobrych przymiotów, potęgi i słabości rządu ojców naszych².

Z teorią, iż mamy do czynienia z jednym Statutem nie zgodził się również S. Ehrenkretz. W swojej rozprawie z okresu międzywojennego stwierdził, że pomiędzy wszystkimi trzema aktami zaszły tak daleko idące zmiany ustrojowo-prawne, że łączne ich traktowanie jest nie do przyjęcia³. Zgadza się z nim S. Kutrzeba⁴ oraz uczeń Ehrenkretza – J. Bardach. Ten ostatni stwierdza, iż dzięki późniejszemu rozwojowi badań nad Statutami litewskimi można bez wątpliwości odróżnić trzy kolejne kodyfikacje, co poniekąd ogół literatury czyni⁵.

¹ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 11–12.

² T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 r. wydanym*, t. I (1800), wyd. 3, Kraków 1861, s. 12.

³ S. Ehrenkretz, *Stan badań nad Statutami Litewskimi*, „Ateneum Wileńskie” 1924, t. II, s. 289–349.

⁴ S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. II, Lwów 1926, s. 69–82.

⁵ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, s. 12.

Należy zwrócić uwagę, że wiek XV oraz XVI nie tylko dla Wielkiego Księstwa Litewskiego był czasem kodyfikacji i usystematyzowania prawa. Prądy takie ujawniały się wówczas w całej Europie. Podejmowano próby zniesienia zasady, według której każdy podlegał prawu danej grupy społecznej bądź wyznaniowej. Pojawiały się również starania o unifikację prawa, co miało spowodować zastąpienie wielu praw lokalnych powszechnym prawem państwowym. Podstawą tych dążeń było przekonanie, że silne i suwerenne państwo powinno posiadać własne spisane i usystematyzowane prawo. Szło to również w parze z rozwojem nauki prawa i wzrostu jej znaczenia w sferze prawodawstwa państwowego. Nie bez znaczenia był tu fakt, jak się później okaże, iż w nauce prawa odwoływano się przeważnie do niedoścignionego wzoru, jakim było prawo rzymskie⁶.

Jednym z pierwszych państw, jakie zajęło się kwestią systematyzacji własnego prawa, byli Niemcy. W 1495 r. został powołany Najwyższy Trybunał Rzeszy, który, w razie braku odpowiedniej normy w prawie krajowym, mógł stosować posiłkowo prawo rzymskie. Następnie w 1532 r. wydano kodeks karny – *Constitutio Criminalis Carolina*, który również był używany pomocniczo w stosunku do praw nadrzędnych⁷. We Francji od końca XV do połowy XVI w. zauważyć można postęp w opracowywaniu spisów prawa zwyczajowego, jednak tylko w obszarze lokalnym. Prace nad unifikacją francuskiego prawa powszechnie obowiązującego nie zostały wówczas podjęte⁸.

Na Węgrzech w 1514 r. za sprawą prawnika Stefana Werbőczego został opracowany projekt kodyfikacji prawa węgierskiego. Był to dobry projekt, odpowiadający ówczesnej sytuacji społeczno-politycznej kraju. Stanowił usystematyzowanie węgierskiego prawa zwyczajowego, uwzględniając przy tym wpływy romanistyczne. Mimo że przez zdecydowany sprzeciw magnaterii nie wszedł w życie, wywarł duży wpływ na rozwój prawa węgierskiego⁹.

Podobnie rzecz się miała w Czechach, gdzie profesor Akademii w Pradze Wiktoryn Korneliusz z Wyszehradu opracował w 1508 r. projekt „O prawach ziemi czeskiej”. Przy zachowaniu swoistości prawa czeskiego zawierał on również odniesienia do prawa rzymskiego, ale jak i na Węgrzech nie udało się go wprowadzić do krajowego systemu prawnego¹⁰.

Idee kodyfikacyjne nie ominęły także i Rzeczypospolitej. Statuty Kazimierza Wielkiego z XIV w. przez długi czas nie wywierały istotnego wpływu na proces sądowy. Zmiany miały przynieść Statuty Nieszawskie z 1454 r., które nakazywały sądom stosowanie praw pisanych, wydanych przez króla Kazimierza

⁶ Ibidem, s. 13.

⁷ E. Borkowska-Bagińska, B. Lesiński, *Historia prawa sądowego*, Poznań 2004, s. 36–103.

⁸ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, s. 14.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

Wielkiego i Władysława Jagiełłę. Sankcji królewskiej Statuty Kazimierza Wielkiego doczekały się dopiero po umieszczeniu ich w Zbiorze Łaskiego w 1506 r., choć część przepisów była już nieaktualna¹¹. Wart wspomnienia jest również projekt Macieja Śliwickiego, który powstał na przełomie 1522 i 1523 r. pod nazwą *Sigismundiana*. Praca ta wyróżniała się odejściem od zasady stanowości prawa, miała również cechy uczonego prawa. Kolejną próbą kodyfikacji polskiego prawa, znacznie bardziej zaawansowaną, była Korektura Taszyckiego z 1532 r. Niestety, przez jej odrzucenie na sejmie w 1534 r. prace nad kodyfikacją prawa polskiego porzucono na długi czas. Tak więc można stwierdzić, iż w dziedzinie kodyfikacji Wielkie Księstwo Litewskie wyprzedziło znacznie Rzeczpospolitą, a także wiele innych europejskich krajów¹².

Przechodząc teraz bezpośrednio do zagadnienia Statutów litewskich, wypada na początku zająć się kwestią języka, w jakim zostały stworzone. Trudność w ocenie języka Statutów wynika z faktu wielokulturowości narodu litewskiego. Zauważyć można wpływy języka ruskiego, polskiego oraz łaciny. Język litewski nie był wówczas piśmienny, a ludzie z wyższych warstw społecznych kształceni byli w wielu różnych językach. Jeszcze od czasów księcia Giedymina językiem używanym w obiegu urzędowym i kancelaryjnym był język ruski. Jak podkreśla większość badaczy dziejów państwa litewskiego, język ruski był używany aż do 1696 r., od kiedy zaczęto wprowadzać język polski. Wydaje się, iż najtrafniej określił język Statutów litewskich wybitny ich badacz i profesor Uniwersytetu Wileńskiego S. Lazutka. Stwierdził on, że językiem Statutów był dawny język białoruski, nazywany również starobiałoruskim. Według Lazutki, język starobiałoruski miał status języka państwowego i został uprawomocniony w II i III Statucie¹³. Jak pisze M. T. Lizisowa:

w ocenie języka Statutów litewskich należy uwzględnić elementy wspólne wszystkim członkom społeczności, cechy języka osobniczego twórców Statutów oraz elementy charakterystyczne tylko dla środowiska prawniczego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku. Język Statutów jest językiem prawniczym, używanym tylko do pisania aktów normatywnych. Jako taki mieści się w obrębie języka prawnego sensu largo, do którego zalicza się też język prawniczy¹⁴.

O planach wydania pierwszego Statutu dowiedzieć się można z wydanego przez Aleksandra Jagiellończyka przywileju dla ziemi wołyńskiej z 1501 r. Żadne konkretne prace w tym kierunku nie były jednak podejmowane przez najbliższe

¹¹ E. Borkowska-Bagińska, B. Lesiński, op. cit., s. 117.

¹² J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, s. 15–16.

¹³ M. T. Lizisowa, *Język Kodeksu Olszewskiego (1550). Z recepcji staropolskiego języka prawno-sądowego w Wielkim Księstwie Litewskim w szesnastym wieku*, Kraków 2000, s. 31–36.

¹⁴ *Ibidem*.

lata. W związku z opieszałością władz w pracach nad tekstem Statutu, zgromadzony w Wilnie w 1514 r. sejm, zwrócił się z apelem do króla Zygmunta I o jego jak najszybsze wydanie. Projekt Statutu został zaprezentowany na sejmie grodzieńskim w 1522 r., jednakże nie został jeszcze wtedy zatwierdzony. Po licznych zmianach I Statut doczekał się wreszcie przyjęcia na sejmie wileńskim w 1529 r., a za dokładną datę obowiązywania przyjmuje się 29 września tego roku. Autorstwo tego dzieła pozostaje do dziś nieznane. Niewątpliwie duży wkład w tworzenie Statutu należy przypisać kanclerzowi Olbrachtowi Gasztołdowi, jednak pogląd, iż był on jego autorem, został przez literaturę odrzucony¹⁵. I Statut został sporządzony w kilku różnych redakcjach, czterech w języku staro-białoruskim, dwóch po łacinie oraz jednego w języku polskim, który został niestety zniszczony podczas II wojny światowej¹⁶.

I Statut w swym założeniu miał obejmować całą ludność Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podzielony został na 13 rozdziałów, które zawierały 282 artykuły. W pierwszych zdaniach wskazywał, iż jest on nadany:

prałatom, kniaziom, panom, szlachcie i wsiemu pospolstwu i ich poddanym, a tu-byłcom zeml Welikoho Kniazstwa naszoho Litowskoho ktoroho by kolwie stadła i stanu byli¹⁷.

Takich zapisów gwarantujących równość praw dla wszystkich było więcej:

też Chczem i wstawlajem i wiecznymi czasy majet byti chowano, iż wsi poddany-je naszi, tak ubohije jako i bohatyje, ktoroho rodu kolwie abo stanu byli by, rowno a odnostajnym tym pisanym prawom majut sużonym byti¹⁸.

Dodatkowo gospodar czyli władca przyrzekał:

wsiu szlachtu, kniazata i pany chorugownyje i wsi bojarie pospolityje i mieszczenie i ich ludej zachowati pri słobodach i wolnostiach od priedkow naszich i też ot nas danych im¹⁹.

Prawo dziedziczenia dóbr ziemskich obok szlachty otrzymali również mieszczenie²⁰.

Statut zawierał przepisy odnoszące się do wszystkich stanów, a czasem wręcz regulował kwestie dotyczące wyłącznie stanów nieuprzywilejowanych,

¹⁵ Ibidem, s. 11–12.

¹⁶ Ibidem, s. 18.

¹⁷ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, s. 21.

¹⁸ Ibidem, s. 22.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

jak chociażby rozdziały poświęcone prawu karnemu. Uregulowane zostały takie kwestie, jak spory kompetencyjne, w przypadku zabicia lub zranienia szlachcica przez mieszczanina, wchody w puszcze i spory o barcie pomiędzy chłopami, czy zagadnienia pożyczek i zastawów odnoszące się zarówno do szlachty, jak i mieszczan. Tak ujęte przepisy muszą przemawiać za stwierdzeniem, iż Statut był kodeksem ogólnopaństwowym²¹.

I Statut znaczną część przepisów, bo około jednej czwartej, poświęcał normom procesowym, co miało zagwarantować sprawność działania wymiaru sprawiedliwości. Dodatkowo, uregulowano dość szczegółowo instytucje zawodowego zastępstwa procesowego oraz podniesiono znaczenie dokumentów jako dowodu. Zachowana została możliwość zwoływania sądów kopnych oraz utrzymano, z kilkoma wyjątkami, formę procesu skargowego z równością stron. Ciekawie została rozwiązana kwestia luki w prawie. W wypadku braku odpowiedniej normy, Statut przewidywał wyrokowanie na podstawie prawa zwyczajowego. Następnie taki wyrok miał być przedstawiony na najbliższym sejmie, który miał zadecydować o ewentualnym uzupełnieniu Statutu o kolejne przepisy. Widzimy tutaj odwołanie się do zwyczaju jako źródła prawa, który był stopniowo wdrażany do norm kodeksowych. Inną instytucją wskazaną w I Statucie, a służącą usprawnieniu sądownictwa, był sąd panów – rady, zwoływany w czasie absencji hospodara²².

Jednym z głównych czynników stymulujących proces kodyfikacji prawa litewskiego była unia personalna między Wielkim Księstwem Litewskim, a Koroną. Ze względu na rosące naciski ze strony polskiej na rzecz umacniania związków między tymi państwami litewskie grupy rządzące zaczęły szukać sposobu na ugruntowanie swojej pozycji społeczno-politycznej. W konsekwencji w I Statucie znalazły się przepisy normujące pozycję prawną stanów, panującego oraz organizację władz. Hospodar miał strzec Wielkiego Księstwa Litewskiego od wszelakiego poniżenia i lekceważenia. Zobowiązany był do nienadawania dóbr ani urzędów cudzoziemcom, a jedynie „priroženym i tubylcom” Wielkiego Księstwa²³.

I Statut litewski należy ocenić jak najbardziej pozytywnie. Był dobrze spisany, regulował dość szczegółowo kwestie niezbędne do prawidłowego funkcjonowania państwa. Mimo iż nie zawierał rozwiązań rewolucyjnych i często korzystał ze wzorów polskich czy ruskich, wzmocnił Wielkie Księstwo Litewskie, a inne państwa europejskie w owym czasie nie pokusiły się o podobne usystematyzowanie swego prawa²⁴.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem, s. 23–25.

²³ Ibidem, s. 26

²⁴ J. Jakubowski, *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią lubelską*, Warszawa 1912 r., s. 72–86.

Statut z 1529 r. nie był kodyfikacją doskonałą i już po kilku latach obowiązywania zostały podjęte prace mające uzupełnić nieaktualne przepisy. Pierwsze zmiany miały miejsce w 1538 r., kiedy to dodano do Statutu kolejne normy wywodzące się z prawa zwyczajowego²⁵. Ponownych zmian zaczęto domagać się na sejmie brzeskim w 1544 r. Datę tę uważa się za początek prac nad nowym Statutem. Wtedy to pojawiły się pomysły powołania specjalnej komisji mającej przygotować projekt II Statutu litewskiego. Z różnych przyczyn, z których główną był brak środków finansowych, w najbliższym czasie do powołania takiej komisji nie doszło. Dopiero w 1551 r. na sejmie wileńskim za sprawą króla Zygmunta Augusta powołano komisję złożoną z dziesięciu osób w tym pięciu wyznania rzymskiego i pięciu wyznania greckiego. Dodatkowo, został uchwalony na ten cel specjalny podatek²⁶.

Nieznane pozostają nazwiska osób wyznania greckiego, wchodzących w skład komisji. W skład części „rzymskiej” wchodził natomiast: biskup żmudzki Jan Domanowski (prawdopodobnie przewodniczący komisji), kanonik kapituły wileńskiej Stanisław Gabriałowicz Narkuski, reprezentanci szlachty Paweł Ostrowicki i Marcin Włodkowicz oraz doktor praw cudzoziemskich Augustyn Rotundus Milewski. Po śmierci biskupa Domanowskiego w 1563 r. skład komisji uzupełnił wybitny znawca prawa rzymskiego i sędzia sądu asesorskiego Piotr Rozjusz. To właśnie on oraz Augustyn Rotundus Milewski odegrali główną rolę w pracach komisji. W celu pozyskania szlachty litewskiej dla zacieśnienia związków między Wielkim Księstwem a Koroną król Zygmunt August 1 lipca 1563 r. na sejmie w Bielsku przyrzekł wprowadzić nowy Statut w życie od dnia św. Marcina 1564 r. Planom tym jednak stała na przeszkodzie wojna z Moskwą, która prawie o dwa lata odwlekła uchwalenia Statutu. Ostatecznie II Statut litewski został promulgowany 11 marca 1566 r. na sejmie wileńskim. Oprócz tego, król nakazał dopisanie do Statutu przywilejów ziemskich z 1563 i 1565 r.²⁷

II Statut litewski składał się z 14 rozdziałów i 368 artykułów. Pierwsze 3 rozdziały normowały ustrój polityczny Wielkiego Księstwa Litewskiego, rozdział 4 traktował o sądownictwie, rozdziały od 5 do 10 o prawie prywatnym, natomiast rozdziały 11 do 14 poświęcono prawu i procesowi karnemu. II Statut wiele treści czerpał bezpośrednio z prawa rzymskiego, o czym będzie jeszcze mowa w dalszej części tej pracy. Ogół literatury ocenia Statut z 1566 r. wysoko. Stanowił on system prawa państwa niezależnego, a połączonego z Koroną jedynie unią personalną. Wzorem polskim wprowadzono sejmiki powiatowe oraz sądownictwo szlacheckie, co w konsekwencji doprowadziło do likwidacji przywilejów kniaziów i panów, którzy do tej pory odpowiadali wyłącznie przed sądem

²⁵ M. T. Lizisowa, op. cit., s. 12.

²⁶ S. Ehrenkretz, op. cit., s. 310–314.

²⁷ Ibidem.

wielkiego księcia. Zniesione zostały ograniczenia alienacji dóbr dziedzicznych w postaci trzecizny, czyli możliwości dysponowania trzecią częścią dóbr, z wyłączeniem prawa bliższości, oraz proklamowano swobodę w obrocie całym majątkiem. Wysoki poziom prawa, jakim charakteryzował się II Statut, miał zapewnić jego utrzymanie także po zawarciu unii realnej²⁸.

Sytuacja polityczno-prawna po zawarciu Unii Lubelskiej w 1569 r. wymagała podjęcia kolejnych prac nad kodyfikacją prawa litewskiego. Jeszcze w tym samym roku pod wpływem strony polskiej została powołana komisja, która miała „uzgodnić” statut polski (Statut Łaskiego) ze Statutami litewskimi. W skład komisji weszli: Augustyn Rotundus Milewski, po jednym przedstawicielu dziesięciu województw oraz dwóch przedstawicieli panów – rady. Koronie zależało szczególnie na przełamaniu stagnacji w kodyfikacji prawa polskiego oraz zacieśnieniu związków z Wielkim Księstwem. Strona litewska natomiast w unifikacji prawa dla całej sfederowanej Rzeczypospolitej upatrywała zagrożenie dla swojej osobowości politycznej i wyrażała w tej kwestii zdecydowany sprzeciw. Wymusiła ona na królu Stefanie Batorym rezygnację z planów unifikacji prawa także dla ziem wcielonych do Korony, gdzie obowiązywał II Statut litewski. W efekcie w 1578 r. na sejmiku generalnym litewskim została uchwalona jedynie poprawa II Statutu, zaproponowana przez stany Wielkiego Księstwa. Dodatkowo dwa lata później na sejmie walnym została przegłosowana decyzja o utworzeniu adekwatnego do koronnego – Trybunału Litewskiego²⁹.

Komisja powołana w 1569 r. cały czas pracowała nad przygotowaniem III Statutu litewskiego. W toku prac wyróżniały się takie postacie, jak kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego Ostafi (Eustachy) Wołowicz, podkanclerz Mikołaj Jurewicz Radziwiłł oraz hetman wielki litewski Lew Sapieha. Tekst III Statutu gotowy był pod koniec 1587 r., jednak z uwagi na fakt, iż zawierał zapisy sprzeczne z postanowieniami Unii Lubelskiej, wywołał sprzeciw Korony. Strona litewska postawiła jednak warunek, iż w wypadku odrzucenia nowego Statutu nie uzna nowo wybranego następcy tronu za Wielkiego Księcia Litewskiego. Pod takim naporem król Zygmunt III Waza zatwierdził III Statut litewski na sejmie koronacyjnym w styczniu 1588 r.³⁰

Była to kodyfikacja jeszcze obszerniejsza niż II Statut i składała się 14 rozdziałów i 488 artykułów. Na wstępie należy wspomnieć o zapisach, które wzbudziły wiele kontrowersji wśród szlachty polskiej. Przede wszystkim III Statut zachowywał ograniczenia sprzed Unii Lubelskiej nadawania dóbr ziemskich przez hospodara. Zastrzeżone były one jedynie urodzonym na terenie Wielkiego Księstwa. Przepisy Unii wyraźnie znosiły takie ograniczenia zarówno dla Litwinów w Polsce, jak i Polaków na Litwie. Podobnym ograniczeniom poddano

²⁸ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, s. 38–39.

²⁹ *Ibidem*, s. 39–41.

³⁰ *Ibidem*, s. 45.

również możliwość piastowania urzędów. III Statut litewski nie tylko nie uzgadniał, jak przewidziano w aktach Unii, systemów ustrojowo-prawnych obu państw, ale wręcz przeciwnie, budował nowy system, umacniając pozycję Wielkiego Księstwa Litewskiego. Brak było jednak zapisów świadczących o zerwaniu unii politycznej obu krajów Rzeczypospolitej. III Statut przewidywał zwoływanie wspólnych sejmów. Dodatkowo przed takim sejmem miał się odbyć sejmik generalny Wielkiego Księstwa, na którym szlachta litewska miała wypracować jednolite stanowisko, co z kolei miało przyczynić się do sprawniejszych i szybszych obrad na sejmie głównym. Innymi zapisami, umacniającymi więzi między Wielkim Księstwem i Koroną, były niewątpliwie zapisy włączające w całości akt konfederacji warszawskiej z 1573 r., traktującej o pokoju między różnawiercami oraz dodanie 15 punktu artykułów henrykowskich stanowiącego, iż monarcha bez zgody sejmu walnego nie może nikomu przekazać warendę ceł, danin czy podatków. Co więcej, król Zygmunt III zastrzegł w przywileju potwierdzającym Statut, że nie stoi on w sprzeczności z zapisami Unii Lubelskiej. W konsekwencji, mając na uwadze dobro wzajemnych stosunków między Wielkim Księstwem a Koroną, obozy krytykujące III Statut zaprzestały z czasem kwestionowania jego legalności³¹.

W trzech kolejnych kodyfikacjach zauważyć można rosnącą liczbę przestępstw zagrożonych karą śmierci. W I Statucie było ich 20, w II Statucie 60, w III zaś aż 100. Z drugiej strony, w tym ostatnim pojawiło się wiele przepisów świadczących o humanitaryzacji prawa. Jedną z istotniejszych była zasada orzekania na korzyść oskarżonego w przypadku wątpliwości co do jego winy. Wprowadzono również przepisy ograniczające odpowiedzialność karną nieletnich do 16 roku życia. Za popełnione przez takiego nieletniego przestępstwo rodzice lub krewni mieli zapłacić odszkodowanie. W wypadku recydywy nieletni mógł być ukarany cielesnie. Zaznaczyć trzeba, iż za takie samo przestępstwo osobę pełnoletnią czekała infamia lub kara śmierci. W prawie procesowym wprowadzono przepisy zezwalające osobom, które z różnych przyczyn nie mogą bronić się przed sądem, wyznaczyć swojego zastępcę procesowego. Ludziom, którzy nie byli w stanie opłacić swojego zastępcy, sąd miał przydzielić go z urzędu. Zastępca taki występował bezpłatnie zawsze, gdy zaszła taka potrzeba, i nie tylko w sprawach karnych. Ponadto inne przepisy nakazywały sądom łagodniejsze traktowanie ubogich i sierot. Złagodzeniu uległa też sytuacja niewolników. III Statut ograniczał niewolę jedynie do pojmanych podczas wojny, jednocześnie wyłączając spod niej potomków schwytanych. Poprzedni Statut normował, oprócz tego, dwa inne źródła niewolnictwa, a mianowicie urodzenie się z rodziców niewolników oraz niewolę za długi³².

³¹ Ibidem, s. 53–55.

³² Ibidem, s. 57–60.

W kolejnych Statutach coraz bardziej akcentowano zasadę powszechności i terytorialności prawa. Zasada powszechności była dość mocno ograniczona w I Statucie, gdzie w miastach uprzywilejowanych sądzono na podstawie prawa magdeburgskiego, w pozostałych zaś obowiązywało prawo statutowe. W II Statucie znalazło się przyrzeczenie hospodara do sądzenia wszystkich na podstawie Statutu, niezależnie od położenia i stanu. III Statut wprowadził dodatkowy zapis umożliwiający sądzenie na podstawie norm statutowych także cudzoziemców, umacniając tym samym zasadę terytorialności prawa. W znakomitej większości przepisy III Statutu miały charakter ponadstanowy. W rozdziałach dotyczących prawa prywatnego znajdujemy tak sformułowane artykuły, iż mogą odnosić się zarówno do ludzi prostych, jak i szlachciców. Nie inaczej jest też w części poświęconej prawu karnemu, gdzie jeden z rozdziałów jest wręcz zatytułowany „O złodziejstwie stanu wszelakiego”. III Statut wprowadzał również ochronę świątyń i kapłanów wszystkich wyznań chrześcijańskich, dając tym samym wyraz tolerancji religijnej. Ponadto odejście od wiary nie stanowiło już przyczyny wydziedziczenia. III Statut znosił obowiązek obecności kapłana przy sporządzaniu testamentu oraz ograniczał rolę przysięgi jako dowodu, co obowiązywało na mocy II Statutu³³.

Jeśli chodzi o kwestię luki w prawie, to w I Statucie, jak już była o tym mowa, wprowadzono zasadę posiłkowego korzystania z prawa zwyczajowego. II Statut odstąpił od tej zasady, wskazując na korzystanie jedynie z prawa pisanego. Wreszcie w ostatnim Statucie z 1588 r., znalazł się zapis nakazujący stosowanie, w przypadku braku odpowiedniego przepisu, innych praw chrześcijańskich, co interpretowano jako odwołanie się do prawa rzymskiego³⁴.

W tym miejscu wypada również wspomnieć o pierwiastkach romanistycznych, jakie można zauważyć we wszystkich trzech Statutach. Niewątpliwy wpływ na taki stan rzeczy miały podobne zjawiska w krajach sąsiednich oraz fakt, iż zawsze w przygotowaniach projektów Statutów brali udział wybitni znawcy i doktorzy praw cudzoziemskich. Ponadto w XVI-wiecznym Wielkim Księstwie żywa była legenda o rzymskim pochodzeniu szlachty litewskiej³⁵.

I Statut wpływy te przypuszczalnie zawdzięcza doktorom obojga praw i rodowitym Litwinom: Jerzemu Taliatowi z Ejszyszek oraz Waclawowi Czyrce. Dzięki zagranicznemu wykształceniu i znajomości litewskich realiów mogli odgrywać dużą rolę w pracach nad przygotowaniem tej kodyfikacji. Przyjmuje się, że instytucjami wzorowanymi na prawie rzymskim, które zostały recypowane przez Statut 1529 r. „były instytucja *trimoiria*, czyli trzecizny, oraz instytucja wydziedziczenia knaźbnego syna – *apokerixis*, która została przeniesiona z Noweli 115 Justyniana. Nie do końca wiadomo, czy autorzy wzorowali się

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ J. Bardach, *Statuty Litewskie a prawo rzymskie*, Warszawa 1999, s. 58.

bezpośrednio na prawie rzymskim, gdyż przepisy te mogły być równie dobrze zaczerpnięte z Zachodu. Innymi przepisami, które swoje źródło miały w dziełach rzymskich, były pochodzące z *Institutiones* przepisy określające, kto może sporządzać testament oraz kto może być tego świadkiem. Wzorem rzymskim ograniczono odpowiedzialność zbiorową, zachowując przy tym odpowiedzialność najbliższej rodziny w wypadku zbrodni obrazy majestatu, czyli *crimen laesae maiestatis* oraz karę talionu przy niesłusznym oskarżeniu³⁶.

Główny ciężar prac nad II Statutem przypadł również wybitnym znawcom prawa kanonicznego i rzymskiego doktorom Augustynowi Rotundusowi Milewskiemu oraz Piotrowi Rozjuszowi. Statut ten pierwiastki romanistyczne czerpał z *Institutiones*, Dygestów oraz pomników prawa bizantyjskiego. Niemały wpływ przypisuje się również *Corpus Iuris Civilis*. Za sprawą Augustyna Rotundusa przygotowana została łacińska edycja Statutu, która była na ogół bardziej precyzyjna od wersji ruskiej bądź polskiej. Recypowane zostały tu, między innymi, przepisy odnoszące się do sporządzania testamentu, czy możliwości wydziedziczenia syna w wypadku uporczywego kacerstwa. W sposób ograniczony przeniesiono przepisy dotyczące pozycji niewolników, a konkretnie wprowadzono możliwość zapisu dóbr na rzecz wcześniej wyzwolonego niewolnika. II Statut przyjął rozgraniczenie na prawo publiczne i prywatne, podobnie jak prawo rzymskie na *ius publicum* i *ius privatum*³⁷.

W Statucie z 1588 r. przepisy o rodowodzie rzymskim zostały ugruntowane i uzupełnione o kolejne. Jak już była o tym mowa, w pracach komisji ponownie wziął udział Augustyn Rotundus Milewski oraz zwolennik prawa rzymskiego Lew Sapieha. Wpływy romanistyczne to, przede wszystkim, wprowadzenie zasady powszechności, terytorialności oraz ponadstanowości prawa. Ponadto, jak wiemy, III Statut odwoływał się w braku stosownych przepisów do innych praw chrześcijańskich. Dzięki ogólnemu formułowaniu dyspozycji normy prawnej, wprowadzeniu zasady równości kary za zabójstwo bez względu na pochodzenie, upowszechnieniu tolerancji religijnej stanowił bardzo postępowy zbiór praw. Był to kodeks wyczerpujący, jak na swoje czasy, mający znaczący wpływ na prawodawstwo krajów sąsiednich³⁸.

Na ziemiach, które zostały wcielone do państwa polskiego w 1569 r., a mianowicie województw wołyńskiego, kijowskiego i braclawskiego, obowiązywał II Statut litewski. Funkcjonował on tam pod nazwą Statutu wołyńskiego i był systematycznie uzupełniany o nowe konstytucje koronne. Z czasem ustąpił jednak miejsca III Statutowi, który obowiązywał na tych ziemiach nawet po włączeniu ich do Rosji. Idąc dalej tym tropem, można odkryć wpływy prawa litewskiego na kodyfikacje rosyjskie. Poprzez analizę porównawczą III Statutu litewskiego

³⁶ Ibidem, s. 25–26.

³⁷ Ibidem, s. 42–65.

³⁸ Ibidem, s. 73–84.

i *Sobornojego Ułożenija* zauważyć można liczne podobieństwa. Dowiedziono, iż sześć rozdziałów rosyjskiego zbioru jest w istocie mniej lub bardziej dosłownym tłumaczeniem III Statutu. Również wiele innych przepisów zawierało adnotację o zapożyczeniu ich z kodeksu litewskiego³⁹.

Śladem Litwinów chciała pójść także Korona, od dawna odczuwająca brak podobnych kodyfikacji. W 1589 r. powołana została nawet specjalna komisja mająca przygotować projekt polskiego statutu, jej prace utknęły jednak w martwym punkcie. Od drugiej połowy XVII w. III Statut pełnił w Koronie rolę prawa posiłkowego. Szczególne wpływy widzimy w prawie i procesie karnym. Jan Nepomucen Słomiński powoływał się na litewski kodeks w słynnym procesie o uprowadzenie króla Stanisława Augusta w 1771 r. Po pierwszym rozbiórce Rzeczypospolitej cesarzowa Maria Teresa nakazała patentem z 2 grudnia 1775 r. stosowanie III Statutu jako prawa posiłkowego w sprawach spadkowych. Przy okazji uchwalania Konstytucji 3 Maja ponownie wysunięto pomysł wprowadzenia wspólnego dla obu państw Rzeczypospolitej kodeksu, jednak i tym razem sejm odrzucił tę inicjatywę. Trzeci Statut obowiązywał także po rozbiórach Rzeczypospolitej, na obszarze guberni zachodnich cesarstwa rosyjskiego. Z czasem uzupełniano Statut o pierwiastki prawa rosyjskiego, aby w 1840 r. całkowicie go uchylić na rzecz przepisów cesarskich⁴⁰.

Trudno jest jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób udało się Wielkiemu Księstwu Litewskiemu stworzyć kodyfikacje na tak wysokim poziomie, iż urastają one do rangi pomników prawa, tym bardziej że ani Koronie, ani innym rozwiniętym krajom europejskim to nie wyszło. Badacze tej tematyki podają jako przyczynę ówczesny rozwój ekonomiczny Wielkiego Księstwa oraz dążenie możnowładztwa do umocnienia swojej pozycji prawno-politycznej. Nie bez znaczenia pozostawała też chęć przewyciężenia wewnętrznej niespójności państwa. Dla społeczeństwa litewskiego Statuty litewskie pozostają historycznym symbolem oraz źródłem ich kultury prawnej⁴¹. Warto na zakończenie przytoczyć wypowiedź Hugona Kołłątaja na sejmie 1791 r., który nie szczędził słów uznania dla litewskiego dzieła:

Mówiąc o Statucie litewskim [...] mówię o księdze, której bez winnego uwielbienia wspomnieć nie można. Dzieło to [...] czyniąc nieśmiertelną sławę Lwa Sapiehy, oraz rozumowi ludzkiemu, iż w wieku owym, gdzie światło nauk za czasów jagiellońskich u nas rozkrzewione gasnąc już zaczynało, Statut litewski, osobliwe co do stopniów kary, tak wszędzie jest ułożony, iż może się uważać za najdoskonalszą praw księgę w całej Europie...⁴².

³⁹ Ibidem, s. 86–90.

⁴⁰ Ibidem, s. 91–95.

⁴¹ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, s. 25.

⁴² S. Borowski, *Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1939, s. 17–18.

Statutes of the Grand Duchy of Lithuania

The abovementioned study titled “The Statutes of the Grand Duchy of Lithuania” outlines the issues concerning attempts to codify Lithuanian law in the age of Renaissance.

In the beginning deals with the question of statutes functioning as three separate legal documents or only one divided into three parts. Further, short overview of selected European countries’ efforts to put their law systems in order is presented. Then 3 Statutes (one by one) are being described along with stating the main purpose of establishing them.

The study also presents how the Lithuanian legal system has evolved, by indicating modifications in the matter of comprehending the idea of law itself and the issue of specifying and clarifying its regulations as well.

Elaboration emphasizes the great importance of the most distinguished prominents of legal profession who were experts in both Roman and Canon law and the part they have taken in initiating and drafting the Statutes, which were indeed the masterpieces of legislation art. Statutes have become legal documents of greatest historic value.

Finally, the influence of the Roman law on Statutes and impact of Lithuanian legal principles on neighbouring countries is briefly characterized.

All facts are presented in chronological order.